

W a l d e m a r C z a j k o w s k i

O polskiej odmianie analitycznej filozofii historii

Krzysztof Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process. Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston, Brill 2022, 341 s.

Holenderskie wydawnictwo Brill (utworzone w 1683 roku) wydało niedawno dwa kolejne tomy (Brzechczyn 2022a, 2022b) serii wydawniczej Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, założonej bez mała pół wieku temu (1975) przez jednego z najwybitniejszych polskich filozofów i myślicieli społecznych XX wieku: Leszka Nowaka (1943–2009). Poniżej omówię zawartość pierwszego z tomów (Brzechczyn 2022a), zawierającego wybór 9 tekstów Nowaka oraz 6 prac innych autorów rozwijających Nowakowy paradygmat analitycznej filozofii historii.

Omawiany tom zasługuje na uwagę, jest bowiem w całości poświęcony jednej z kilku oryginalnych i ważnych koncepcji rozwiniętych przez Nowaka – tzw. nie-Marksowskiemu materializmowi historycznemu (dalej: NMMH). Koncepcja ta powstała pod koniec lat 70. XX ubiegłego wieku (Brzechczyn 2022a, s. x–xi). Co warto i trzeba podkreślić, koncepcja ta jest „dialektyczną” (w sensie Hegłowskiego „zniesienia”, *Aufhebung*) kontynuacją wcześniejszych dociekań Nowaka: metodologia NMMH wyrasta z Nowakowych badań nad metodologią *Kapitału* Marksa, założona w tej historiozofii antropologia filozoficzna – ze wspólnych z Jerzym Kmitą prac nad tzw. interpretacją humanistyczną (a także własnych prac Nowaka dotyczących jej zastosowań w metodologii prawoznawstwa), założenia ontologiczne (dotyczące m.in. relacji między działaniami indywidualnymi a procesami społecznymi) – z rozwiniętej przezeń tzw. adaptacyjnej

interpretacji materializmu. Szczególną, jak się wydaje, rolę odegrała zaproponowana przez Nowaka tzw. kategoriałna interpretacja dialektyki, która – porównana z materializmem – prowadziła, jego zdaniem, do „paradoksu historyzmu” (Brzechczyn 2022a, s. x). Warto w tym kontekście też wspomnieć zaproponowaną przez Jolantę Burbelkę koncepcję tzw. rodowego materializmu historycznego, pod wieloma względami analogiczną do „klasycznego” materializmu historycznego, ale przypisującą fundamentalną rolę biologicznej reprodukcji, a nie – produkcji (szerzej: Brzechczyn 2017, s. 148–153).

Kończąc te uwagi o genezie NMMH, chciałbym dodać jeszcze kilka słów dotyczących Leszka Nowaka i jako „po prostu” człowieka, i jako uczonego. Sądzę, że w jego szeroko rozumianej metodologii odzwierciedla się postawa moralna: szacunek dla drugiego człowieka (nawet dla ideowego czy politycznego przeciwnika) oraz dla dokonywanego przez tego człowieka wysiłku i pracy. Stąd m.in. postawa metodologiczna Nowaka: orientacja nie na „pryncypialną” krytykę, lecz na krytykę niezbędną (bo wszak żadne dzieło – ani ludzkich rąk, ani umysłów – nie jest doskonałe), zorientowaną na wydobywanie z krytykowanych idei tego, co może czy powinno być zachowane w mniej lub bardziej przetworzonej postaci, albo co przynajmniej może inspirować do stworzenia kiedyś lepszej koncepcji.

Tom *New Developments* składa się z dwóch części. Pierwsza z nich zawiera dziewięć artykułów Nowaka, z których wszystkie zostały opublikowane w języku angielskim po raz pierwszy. Ich wybór nie budzi żadnych moich zastrzeżeń, choć zapewne z bogatej twórczości pisarskiej ich autora można byłoby utworzyć także inne zestawy. Teksty te powinny być, w moim przekonaniu, interesujące zarówno dla tych, którzy znają już NMMH, jak i dla tych, którzy z koncepcją tą stykają się dopiero teraz. Ci pierwsi znajdą w nich różnorodne uzupełnienia NMMH i jego zastosowania – także do analizy rzeczywistości niemal współczesnej. Ci drudzy zetkną się z – nieczęstym w obszarze historiozofii i filozofii społecznej – stylem myślenia i pisania, nawiązującym do najlepszych tradycji polskiej filozofii analitycznej. Dostrzegą zapewne niechęć Nowaka do moralistyki: do zastępowania analiz teoretycznych ocenami moralnymi (choć sam, skądinąd, swych ocen nie ukrywał; co więcej, były one ważną motywacją dla jego poznawczych wysiłków). Dostrzegą również odwagę w formułowaniu twierdzeń, daleko nieraz odbiegających od rozmaitych „oczywistości” – akceptowanych i przez myślenie potoczne, i przez naukę. Sądzę (i mam nadzieję), że niejeden z czytelników tych tekstów sięgnie do trzech tomów *U podstaw teorii socjalizmu* albo do *Property and Power* i *Power and Civil Society*, by zapoznać się w sposób bardziej systematyczny i dogłębny z historiozofią Nowaka (1983, 1991a, 1991b).

Przyjrzyjmy się teraz nieco dokładniej dziewięciu tekstom Nowaka zamieszczonym w tomie. Dwa z nich (*Hegel and Liberalism: On the Issue of the Nature of Historiosophy* oraz *Marxism versus Liberalism: A Certain Paradox*)

dotyczą takich kwestii jak epistemologiczny status historiozofii, aktualność marksizmu jako teorii historiozoficznej oraz relacje między poznawczymi i programotwórczymi wartościami marksizmu i liberalizmu. Zwłaszcza ostatnia kwestia i stanowisko Nowaka (epistemiczna „wyższość” marksizmu i programotwórcza – liberalizmu) jest w moim przekonaniu szczególnie interesująca i zasługuje na dalszą, wszechstronną debatę. Do grupy tej zaliczyłbym też tekst pt. *The Problem of the So-Called Social Transformation*, poruszający filozoficzno-metodologiczne problemy historiozofii o charakterze, powiedziałbym, bardziej „technicznym” niż dwa poprzednie.

Trzy inne teksty Nowaka (*The Truth Unbearable for All*, *The End of History or Its Repetition?* oraz *On the Prediction of the Totalitarization of Capitalism: An Attempt at an Evaluation after Twenty Years Later*) dotyczą jednego z najważniejszych problemów (a może i najważniejszego) współczesnej myśli społecznej – problemu, w którym stykają się ze sobą filozofia, socjologia i historia – jest nim totalitaryzm (czy raczej, w terminologii Nowaka, „realny socjalizm”). Zaryzykowałbym tezę, że w żadnej bodaj kwestii materialistyczne stanowisko Nowaka nie ujawnia się tak wyraźnie i dobitnie, jak w tej właśnie: za totalitaryzm nie są „odpowiedzialne” nie tylko osobowość i charakter Stalina czy Lenina, ale także marksizm czy komunistyczna ideologia. Można byłoby powiedzieć, że – według Nowaka – totalitaryzm jest, w jakimś przynajmniej sensie, „naturalnym” etapem „logiki” procesu historycznego (będącej konsekwencją prozaicznych, materialnych interesów ludzi). Warto dodać – i podkreślić (bo nie często to się zdarza) – że teza ta (niebędąca żadnym „poglądem” Nowaka, lecz konsekwencją jego teorii) poddana zostaje autokrytycznej analizie. Zauważyć też można, że stanowisko to – choć materialistyczne – różni się radykalnie od prognoz marks(ist)owskich. A może należałoby powiedzieć „dość radykalnie”? Artykuł *On-the-Verge Effect in a Historical Process: An Attempt at an Interpretation in the Light of Non-Marxian Historical Materialism* sugeruje bowiem, że wskutek zagrożeń cywilizacyjnych ludzkość stoi wobec alternatywy: solidaryzm („idealny” socjalizm?) lub totalitaryzm.

Na zakończenie tych uwag kilka zdań o dwóch pozostałych tekstach Nowaka. Tytuł pierwszego z nich (*Religion as a Class Structure: A Contribution to Non-Marxian Historical Materialism*) zapowiada już, jaka będzie jego treść. Podstawowa myśl tej rozprawy (sprzeczność interesów między klasą kapłanów a klasą wiernych) jest z jednej strony niemal oczywista w kontekście podstawowych założeń NMMH, z drugiej stoi, jak sądzę, w dość silnej sprzeczności z intuicjami dotyczącymi religii i wiedzą potoczną na temat jej roli w społeczeństwach. Można żałować, że akurat ten fragment koncepcji Nowaka nie stał się przedmiotem zainteresowania żadnego z autorów.

Ostatni z oryginalnych tekstów Nowaka: *Hegel's Chuckle, That is, Marxism and Liberalism in Polish Politics*, jest ciekawą analizą ideologicznej ewolucji polskich partii politycznych po przemianach 1989 roku. Artykuł ten –

w połączeniu z poprzednim – ukazuje niezwykle szerokie spektrum zainteresowań badawczych i zdolności analitycznych Leszka Nowaka.

Przejdźmy teraz do omówienia drugiej części książki. Zamieszczone w niej teksty dzielą się dość wyraźnie na dwie grupy. Do pierwszej z nich zaliczyć można cztery artykuły o charakterze „czysto” teoretycznym – rozwijają one pewne wątki NMMH; trzy pozostałe można umieścić w obszarze socjologii historycznej – stosują historiozofię Nowaka do analizy pewnych konkretnych (czasoprzestrzennie zlokalizowanych) procesów społecznych.

Dwa teksty z pierwszej grupy podejmują postawiony i dyskutowany przez Nowaka problem totalitaryzacji kapitalizmu. Tomasz Zarębski w artykule *The Problem of Totalitarization of the Capitalist Society* porównuje Nowaka model kapitalizmu z modelem Adama Przeworskiego (skądinąd, w swoim czasie, reprezentanta anglosaskiego marksizmu analitycznego). Zarębski sugeruje, że teoria kapitalizmu w NMMH powinna być uzupełniona koncepcją społecznego kontraktu. Z kolei artykuł *The Problem of the Accumulation of Class Divisions in Contemporary Capitalism: An Attempt at a Theoretical Analysis* Mieszka Ciesielskiego zawiera poszerzenie klasyfikacji społeczeństw supra-klasowych poprzez uwzględnienie społeczeństw, w których istnieją jednocześnie różne klasy podwójne (np. klasa władców-kapłanów i klasa właścicieli-kapłanów). Tak poszerzona typologia pozwala autorowi bronić słabej wersji tezy o totalitaryzacji kapitalizmu (nie uznaje się jej za wykluczoną).

Dwa kolejne teksty z pierwszej grupy dotyczą teorii władzy (politycznej), a mówiąc precyzyjniej, pewnych kwestii związanych z jej instytucjonalizacją (jest to temat, któremu twórca NMMH poświęcił stosunkowo mało uwagi). Tomasz Banaszak w artykule *How Does Democracy Evolve in Autocracy?* nawiązuje do koncepcji Hannah Arendt, według której ma istnieć fundamentalna różnica między systemami dwu- a wielopartyjnymi. Te ostatnie mają cechować się tendencją do przekształcania się w systemy autokratyczne. Autor, podzielając tę opinię, przekłada tezy Arendt na język NMMH, co pozwala mu zaproponować pewną modyfikację modelu władzy w tej teorii, uwzględniającą wpływ partii politycznych na rozwój polityczny. Problematyka ta jest rozwijana przez Marcina Połatyńskiego, który w artykule *On Coalitions and Party Splintering: A Contribution to the Theory of Power in Non-Marxian Historical Materialism* wysubtelnia model instytucjonalny władzy, conceptualizując tendencje przeciwne wobec umacniania się systemu dwupartyjnego (czyli wobec tendencji do rozpadu partii). W podsumowaniu zwraca jednak uwagę na rolę rozmaitych koalicji czy sojuszy partyjnych, które upodabniają system wielopartyjny do dwupartyjnego. Problematyka partii politycznych wymaga, jak sądzę, dalszych – i to rozległych – analiz, opartych zarówno o rozbudowane modele teoretyczne, jak i o szerszą bazę empiryczną.

Ostatnie trzy artykuły omawianej książki wykorzystują aparat pojęciowy NMMH do analizy konkretnych procesów historycznych. Lidia Godek w *On*

Two Types of Democratization. Poland and Czechoslovakia: An Attempt at Theoretical Analysis porównuje przebieg przemian 1989 roku w Polsce i w Czechosłowacji. Według niej przemiany w Polsce miały charakter „odgórny”, a w Czechosłowacji – „oddolny”. Rozważania zawarte w tym tekście są interesujące, lecz oba kraje zostały ukazane oddzielnie, przez co brak analizy wpływu przemian w Polsce na przemiany w Czechosłowacji. Nie jest to, jak uważam, wina autorki, gdyż NMMH nie zawiera w moim przekonaniu dostatecznie rozbudowanej teorii systemu międzynarodowego (światowego), a bez takiej teorii trudno (o ile w ogóle jest możliwe) analizować procesy zachodzące w społeczeństwach XX i XXI wieku.

Eliza Karczyńska w artykule *The Social Structure of the Ottoman Society: An Attempt at a Theoretical Analysis* wyróżnia dwa typy feudalizmów: klasyczny i państwowy. Ten pierwszy dominował w społeczeństwach należących do centrum cywilizacji europejskiej; ten drugi w krajach należących do jej obrzeży: jak Rosja, państwo Zakonu Krzyżackiego, Hiszpania i właśnie imperium otomańskie. W części teoretycznej artykuł zawiera analizę feudalizmu państwowego i rozważania dotyczące jego „anomalnej” bądź też „prawidłowej” natury, zaś w części socjologiczno-historycznej autorka opisuje relacje pomiędzy władzą a własnością w imperium otomańskim i porównuje je z przypadkiem Rosji i państwa krzyżackiego.

Dawid Rogacz w ostatnim artykule omawianego tomu, pt. *The Dynamics of Power in Postwar China: An Attempt at a Theoretical Analysis*, przedstawia, wykorzystując aparaturę pojęciową NMMH, rozwój polityczny powojennego społeczeństwa chińskiego. Na tej podstawie formułuje kilka hipotez, dotyczących przyszłości tego społeczeństwa i państwa.

Warto przypomnieć, że choć omawiana książka zawiera w podtytule sformułowanie „polskie przyczynki do nie-Marksowskiego materializmu historycznego”, to teoria Nowaka jest w filozofii polskiej towarem eksportowym, gdyż wzbudza zainteresowanie również badaczy zagranicznych, głównie z Niemiec i Włoch. Metafilozoficznym uzupełnieniem zaprezentowanej książki jest drugi zredagowany przez Krzysztofa Brzechczyna tom studiów: *Non-Marxian Historical Materialism: Reconstructions and Comparisons* (Brzechczyn 2022b), zawierający metodologiczne rekonstrukcje i parafrazy teorii Nowaka.

Bibliografia

- Banaszak G. (2022), *How Does Democracy Evolve in Autocracy?*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 239–255.

- Brzechczyn K. (2017), *From Interpretation to Refutation of Marxism: On Leszek Nowak's non-Marxian Historical Materialism*, „Hybris. Internetowy Magazyn Filozoficzny” 37, s. 141–178.
- Brzechczyn K. (red.) (2022a), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022.
- Brzechczyn K. (red.) (2022b), *Non-Marxian Historical Materialism: Reconstructions and Comparisons*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 120. Leiden–Boston: Brill 2022.
- Ciesielski M. (2022), *The Problem of the Accumulation of Class Divisions in Contemporary Capitalism: An Attempt at a Theoretical Analysis*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 217–238.
- Godek G. (2022), *On Two Types of Democratization. Poland and Czechoslovakia. An Attempt at Theoretical Analysis*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 265–293.
- Karczyńska E. (2022), *The Social Structure of the Ottoman Society: An Attempt at a Theoretical Analysis*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 294–313.
- Nowak L. (1983), *Property and Power: Towards a non-Marxian Historical Materialism*, Theory and Decision Library 27, Dordrecht – Boston – Lancaster: Reidel.
- Nowak L. (1991a), *Power and Civil Society: Toward a Dynamic Theory of Real Socialism*, New York: Greenwood Press.
- Nowak L. (1991b), *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1–3, Poznań: Nakom.
- Połątyński M. (2022), *On Coalitions and Party Splintering: A Contribution to the Theory of Power in Non-Marxian Historical Materialism*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 256–264.
- Rogacz D. (2022), *The Dynamics of Power in Postwar China: An Attempt at a Theoretical Analysis*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 314–334.
- Zarebski T. (2022), *The Problem of Totalitarization of the Capitalist Society*, w: K. Brzechczyn (red.), *New Developments in the Theory of the Historical Process: Polish Contributions to Non-Marxian Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities 119, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 189–216.